

УДК 343.98

DOI 10.33244/2617-4154.1(14).2024.158-165

М. М. Михайлюк,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: mihalyk.mmm@gmail.com

ORCID ID 0009-0002-1109-2134

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджено понятійний апарат судового провадження в Україні. Автором наголошено, що реформаційні зміни у сфері кримінального провадження мають на меті впровадження засад, визначених у Конституції України, які визнають найвищою соціальною цінністю права людини на її життя, гідність, честь та безпеку (згідно зі статтею 3 Конституції України). Законодавче забезпечення цих засад базується передусім на визначених у кримінальному процесуальному законі та теорії кримінального процесуального права категоріях та поняттях з метою оптимізації проведення судових розглядів.

Зазначено, що, зважаючи на очевидний факт, що норми як у КПК України, так і в Конституції України мають недоліки методологічного, процесуального і техніко-юридичного характеру, це дає підстави для висновку про актуальність зазначеної проблеми.

Водночас у цьому аспекті важливим є те, що правові відносини, пов'язані з розглядом справ за фактом і наслідками кримінальних правопорушень, регулюються кодексами, назви яких містять ключове слово «кримінальний». Саме ці відносини отримали назву «кримінальне провадження», і весь апарат термінів, що базується на цих поняттях, також містить термін «кримінальний». Однак варто врахувати, що термін «кримінальний» перекладається як «злочинний». Таке розуміння визначених реалій залишає сумніви – чи є цей підхід правильним? Адже подвійне значення слова «кримінальний» може спотворювати справжнє розуміння зазначених реалій та ускладнювати сприйняття понятійно-правових конструкцій, долучених у цей апарат. Це свідчить про техніко-юридичну недолікатість і відсутність авторитету, породжуючи проблеми як методологічного, так і практичного характеру.

Зроблено висновок, що перспективним напрямком удосконалення понятійного апарату кримінального провадження є максимальне наближення правових категорій, які використовує теорія процесуального права та наука кримінального процесу, до правових понять та їхніх систем у кримінальному процесуальному законі.

Ключові слова: понятійний апарат, категорія, судове провадження, суддя, суд, кримінальне провадження.

Реформаційні зміни у сфері кримінального провадження мають на меті впровадження засад, визначених у Конституції України, які визнають найвищою соціальною цінністю права людини на її життя, гідність, честь та безпеку (згідно зі статтею 3 Конституції України). Законодавче забезпечення цих засад базується передусім на визначених у кримінальному процесуальному законі та теорії кримінального процесуального права категоріях та поняттях з метою оптимізації проведення судових розглядів.

У кримінальному провадженні під час ухвалення судових рішень і супутньої діяльності судді ключову роль відіграє розуміння понятійного апарату в конкретній сфері, а також уміння ефективно оперувати ним та застосовувати до конкретних ситуацій. Це створює передумови для ефективного застосування законодавства та є одним із важливих правових інструментів у реалізації завдань кримінального провадження.

Динамічний розвиток законодавчої бази, який ґрунтується на розвитку суспільних відносин, виникненні нових понять та трансформації наукових поглядів на теоретичні конструкції, їх взаємозв'язок із практикою, свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Хоча В. Радецька та Т. Малярчук уже провели дослідження проблем понятійно-категоріального апарату кримінально-процесуального права та криміналістики у своїх дисертаціях, ці дослідження були проведені до прийняття діючого Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1] та внесення змін до Конституції України 2016 року. Унаслідок цього, хоча вчені звертали увагу на недоліки окремих норм, що лежать в основі цих правовідносин, ця проблема була об'єктом комплексного дослідження.

Зважаючи на очевидний факт, що норми як у КПК України, так і в Конституції України мають недоліки методологічного, процесуального і техніко-юридичного характеру, це дає підстави для висновку про актуальність зазначеної проблеми.

У цьому аспекті важливим є те, що правові відносини, пов'язані з розглядом справ за фактом і наслідками кримінальних правопорушень, регулюються кодексами, назви яких містять ключове слово «кримінальний». Саме ці відносини отримали назву «кримінальне провадження», і весь апарат термінів, що базується на цих поняттях, також містить термін «кримінальний». Однак варто врахувати, що термін «кримінальний» перекладається як «злочинний». Таке розуміння визначених реалій залишає сумніви – чи є цей підхід правильним? Адже подвійне значення слова «кримінальний» може спотворювати справжнє розуміння зазначених реалій та ускладнювати сприйняття понятійно-правових конструкцій, долучених у цей апарат. Це свідчить про техніко-юридичну неделікатність і відсутність авторитету, породжуючи проблеми як методологічного, так і практичного характеру.

Прикладом таких сумнівних стилістичних конструкцій є переважно вживане поняття «кримінальне провадження». Це поняття може призводити до плутанини, оскільки процесуальне провадження, навіть якщо воно пов'язане з розглядом злочину, само по собі не є кримінальним (злочинним). Воно набуває характеру кримінального лише у випадках грубого порушення закону в ході його здійснення. Такий підхід

зумовлює зауваження, оскільки його введення спричинило б вдячність обох сторін – як тих, хто вчинив правопорушення, так і тих, хто постраждав від нього, якщо б процесуальне провадження було визначено як не кримінальне, а «професійне і справедливе». Отже, замість терміна «порядок кримінального провадження», як зазначено в частині першій статті 1 КПК України, більш адекватним було б визначення «порядку провадження у справах про кримінальні правопорушення», оскільки це не одне й те саме.

Ці сумніви щодо недоліків у Кодексі пояснюються традиційними підходами до найменування юридичних реалій, що ґрунтуються на стереотипах мислення, спричинених наявністю Кримінального кодексу України, і неврахуванням національних методологічних досягнень у цьому напрямі, а також швидкістю, з якою розробники відмовилися від уже випробуваних підходів до регулювання зазначених відносин. Проте ці аргументи стають менш виразними, враховуючи, що зміни в парадигмі їх правового регулювання проводилися з метою їхнього удосконалення.

Саме тому виникає питання, чи можна розглядати це як поліпшення, і чи насправді не було можливості назвати цей Кодекс так, щоб його назва відображала його зміст? У цьому контексті виникає інше питання – чи дійсно так звані процесуальні кодекси України, такі як Кримінальний, Цивільний, Господарський, є виключно процесуальними? З огляду на загальноприйняте розуміння матеріального права як системи норм, що визначають права та обов'язки суб'єктів правовідносин, і процесуального права як системи норм, що регулюють процедуру їхньої реалізації, виявляється, що назва цих кодексів викриває їхній зміст, оскільки вони охоплюють не лише процесуально-правові, а й матеріально-правові норми.

Якщо «процесуальні» кодекси містять матеріально-правові норми, то їхню назву логічніше було б визначити як «Кодекс судочинства». Отже, назва «Кодекс судочинства у справах про кримінальні правопорушення» виявилася б більш відповідною. Вибір назви без зазначення «України» в компенсацію можна пояснити тим, що згідно зі ст. 1 КПК України, крім інших правових актів, ці відносини також регулюються «цим Кодексом». З урахуванням цього більш актуальнішою була б назва «Кодекс про кримінальні правопорушення» замість «Кримінальний кодекс України».

Що стосується процесуального закону, то, на нашу думку, він повинен відповідати всім теоретично визначеним правилам формування правової норми, організації їхньої сукупності та логічному розташуванню. Ці правила охоплюють логічну послідовність викладення, взаємодію нормативних положень, відсутність суперечностей у структурі акта й системі законодавства, максимальну компактність норм з належною глибиною і всеохоплюваністю їхнього змісту, зрозумілість і доступність мови нормативних актів, точність і визначеність термінів та юридичних конструкцій [2]. Об'єднання різних термінів, які використовують у кримінальному провадженні, в одній статті КПК України (навіть при дискусіях стосовно окремих з них) сприяє єднанню правозастосовної практики. Як указує О. І. Баїк, «правова наука відзначається упорядкованою системою взаємопов'язаних, взаємозумовлених та взаємодіючих понять і категорій, які визначаються предметом цієї науки і водночас відображають

логікосемантичну організацію знань у сфері держави і права» [3, с. 43]. І хоча деякі вважають терміносистему «категоріально-понятійний апарат» тавтологією з практичної точки зору [3, с. 41], вона в науці передає зміст позначених явищ і предметів певної галузі. Це питання співвідношення між категоріями, поняттями, правовими інститутами, термінами є об'єктом обговорення як у теорії права, так і у спеціальних галузевих науках.

Кримінальне провадження охоплює різноманітні правові концепції, зокрема загальноправові принципи, як-от законність і верховенство права, міжгалузеві терміни, як кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, відшкодування шкоди, адвокатська діяльність і судова експертиза, а також галузеві поняття, такі як кримінальне провадження, обвинувачення, слідчий суддя та вирок. Завдяки специфіці своєї діяльності, яка обумовлена завданнями та порядком здійснення судочинства (юрисдикційного процесу), деякі міжгалузеві терміни (поняття) отримують різний зміст, як-от докази, доказування та заходи примусу.

Неоднозначність термінів і понять виявляється в тому, що поняття, яке відображає об'єкт, може зазнавати змін, тобто має здатність змінюватися в значенні та сенсі мовного виразу, тоді як термін залишається незмінним [3, с. 47].

Отже, еволюція соціальних відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення та вирішенням пов'язаного з ним суспільно-правового конфлікту, породжує перетворення в термінології, визначеннях термінів та підходах до змісту конкретних понять. Це є об'єктивним процесом. Основним є, на нашу думку, дотримання принципу правової визначеності, який є необхідною складовою верховенства права та гарантує легкість розуміння змісту права й можливість скористатися цим правом у разі потреби. Також важливо відзначити, що поняття, за своєю природою, є основою, оскільки воно характеризує предмет, об'єкт чи явище об'єктивної дійсності, акумулює їх ознаки. Поняття визначається через термін (терміносистему), зміст якого розкривається через дефініцію.

У контексті ставлення до судового провадження, розглядаючи його як складову кримінального процесу і визнаючи його як правову категорію кримінального процесуального права, ми можемо класифікувати всі законодавчо визначені терміни як: 1) загальні, що охоплюють усе кримінальне провадження, такі як «близькі родичі», «обвинувачення», «неповнолітня особа», «закон України про кримінальну відповідальність» та інші; 2) спеціальні, які безпосередньо використовуються в судовому провадженні, такі як «головуючий», «суд апеляційної інстанції», «суд касаційної інстанції», «суд першої інстанції», «суддя», «учасники судового провадження»; 3) побічно пов'язані із судовим провадженням, такі як «сторони кримінального провадження», «дідання», «досудове розслідування», «прокурор».

Варто зазначити, що всі визначені терміни певною мірою можуть бути пов'язані з судовим провадженням залежно від обставин справи та суддівських переконань. Терміни «обвинувачення» і «державне обвинувачення» мають специфічні ознаки. Перше визначається як «твердження про вчинення певною особою діяння,

передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому цим Кодексом». Друге являє собою процесуальну діяльність прокурора, спрямовану на доведення перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, що вчинила кримінальне правопорушення.

Незважаючи на різницю в законодавчому визначенні (обвинувачення – це твердження...; державне обвинувачення – це процесуальна діяльність прокурора), обидва терміни виконують різні функції для судового провадження: обвинувачення може бути підтримане потерпілим або його представником і фактично може бути стверджене свідком; державне обвинувачення здійснюється виключно прокурором. Незважаючи на це, обидва терміни є процесуальними функціями сторони обвинувачення, до якої належать слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, потерпілий (його представник, законний представник). Відсутність чіткого визначення поняття «процесуальні функції» створює колізії в оцінці змістовного наповнення дефініції «обвинувачення».

Такий термін, як «слідчий суддя», насамперед має, здавалося б, належати до понятійного апарату судового провадження. Однак визначення судового провадження в законодавстві містить підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення, а також провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, але не вказує на слідчого суддю.

За визначенням, слідчий суддя – це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Він може також виконувати роль голови апеляційного суду у випадку, передбаченому законом. Це вказує на те, що слідчий суддя не лише входить у категорію «судді», але має процесуальні обов'язки, які виходять за межі судового провадження.

Зазначимо, що суд, згідно з ч. 6 ст. 22 КПК України, повинен забезпечувати об'єктивність та неупередженість, створюючи необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Суд у кримінальному провадженні виконує функцію правосуддя, що охоплює розгляд кримінального провадження за сутністю від підготовчих дій до остаточного рішення щодо справи.

Отже, існують певні невідповідності в розумінні термінологічного ряду «суд-суддя-слідчий суддя». Для вирішення цього питання, на нашу думку, можуть допомогти законодавчі уточнення у визначенні цих термінів, враховуючи виконання ними процесуальних функцій у кримінальному провадженні.

Деякі дослідники вказують на відсутність терміна «судове слідство» у чинному КПК України. Однак правильно відзначається, що зміст судової діяльності з проведення судового слідства фактично залишається у кримінальному процесуальному законі. Заміна його терміном «судовий розгляд» може призводити до плутанини, оскільки цей термін містить ширші етапи кримінального процесу. Поряд із частинами судового розгляду, судове слідство є підетапом останнього. Можливо, для термінологічної точності та врахування функції слідства, назву цього підетапу потрібно скоригувати, наприклад, використовуючи термін «судове дослідження», яке відображає принцип

судового провадження. Виділення цього етапу в судовому розгляді, на наш погляд, сприятиме уточненню понятійного апарату судового провадження.

Деякі терміни у понятійному апараті кримінального процесуального закону визначаються через інші терміни, які зі свого боку не мають чіткої правової регламентації. Наприклад, «кримінальне провадження» описується як «процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність» (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК України). Навіть за наявності визначень окремих термінів у деяких випадках це може здаватися тавтологічним, наприклад, «кримінальне провадження – досудове розслідування і судове провадження...», «судове провадження – кримінальне провадження ...».

Багато термінів і терміносистем, представлених у КПК України, подаються як перелік складових відповідного поняття, а не способом їх функціонального визначення. Наприклад, «головуючий» описується як «суддя, який розглядає справу одноособово, а при колегіальному розгляді справи – суддя-доповідач, визначений Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час розподілу справи» (п. 2 ч. 1 ст. 3); «учасники судового провадження» охоплюють «сторони кримінального провадження, потерпілого, його представника та законного представника, цивільного позивача...» (п. 26 ч. 1 ст. 3).

Отже, наявність різноманіття термінологічно-дефініційних, сутнісно-змістовних ознак категорій і понять, що використовуються в судовому провадженні, підкреслює доцільність створення класифікації. Критеріями для групування в межах одного виду можуть слугувати ступінь узагальненості та значущість для кримінального процесуального права загалом, а також для судового провадження зокрема. Ці критерії можуть бути фундаментальними для побудови понятійного апарату об'єктів (явищ), що розглядаються та підтримуються теоретико-методологічно на рівні континентальної системи права, якою користується вітчизняна правова система. Другий рівень визначають основні поняття кримінального провадження, які мають правову регламентацію в кримінальному процесуальному законі та інших нормативно-правових актах. Третій рівень представлений специфічними поняттями судового провадження. Ознакою їх приналежності до понятійного апарату судового провадження є їхнє використання для реалізації функції правосуддя в кримінальному процесі.

Перспективним напрямом удосконалення понятійного апарату кримінального провадження є максимальне наближення правових категорій, які використовує теорія процесуального права та наука кримінального процесу, до правових понять та їхніх систем у кримінальному процесуальному законі. Важливим є усунення розбіжностей у тлумаченні деяких категорій і понять між теоретичним підходом та законодавчою практикою, оскільки лише надання їм чіткого нормативно-правового змісту забезпечить їх єдність у сфері правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/shon/4651-17> (дата звернення: 14.01.2024).
2. Бугайчук А. А. Формування кримінальних процесуальних норм в Україні. *Пріоритети розвитку юридичних наук у ХХІ столітті* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 10–11 квіт. 2020 р. Одеса : ПФП, 2020. С. 105–109.
3. Баїк О. І. Понятійно-категоріальний апарат податкового права України : дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2019. 522 с.
4. Карабаза Н. Ф. Категорії та поняття судового провадження у кримінальному процесі України. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2021. Вип. 16. С. 215–226.

REFERENCES

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvit. 2012 r. № 4651-VI. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/shon/4651-17> (data zvernennia: 14.01.2024).
2. Buhaichuk A. A. Formuvannia kryminalnykh protsesualnykh norm v Ukraini. *Priorytety rozvytku yurydychnykh nauk u KhKhI stolitti* : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Odesa, 10–11 kvit. 2020 r. Odesa : PFP, 2020. S. 105–109.
3. Baik O. I. Poniatiino-katehorialnyi aparat podatkovoho prava Ukrainy : dys. ... d-ra yuryd. nauk. Lviv, 2019. 522 s.
4. Karabaza N. F. Katehorii ta poniattia sudovoho provadzhennia u kryminalnomu protsesi Ukrainy. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriiia ta praktyka)*. 2021. Vyp. 16. S. 215–226.

M. M. Mykhailiuk. CONCEPTUAL APPARATUS OF COURT PROCEEDINGS IN UKRAINE

The article examines the conceptual apparatus of court proceedings in Ukraine. The author emphasized that the reformation changes in the field of criminal proceedings are aimed at implementing the principles defined in the Constitution, which recognize the highest social value of a person's right to life, dignity, honor, and safety (according to Article 3 of the Constitution of Ukraine). The legislative provision of these principles is based primarily on the categories and concepts defined in the criminal procedural law and the theory of criminal procedural law, with the aim of optimizing the conduct of court proceedings.

It is noted that, taking into account the obvious fact that the norms of both the CCP and the Constitution of Ukraine have methodological, procedural and technical-legal shortcomings, this gives grounds for concluding that the mentioned problem is relevant.

In this regard, it is important in this aspect that legal relations related to the consideration of cases based on the fact and consequences of criminal offenses are regulated by codes, the names of which include the keyword "criminal". It is these relations that have received the name "criminal proceedings", and the entire apparatus of terms based on these

Михайлюк М. М. Понятійний апарат судового провадження в Україні

concepts also includes the term "criminal". However, it is worth considering that the term "criminal" is translated as "criminal". This understanding of certain realities leaves doubts - is this approach correct? After all, the double meaning of the word "criminal" can distort the true understanding of the mentioned realities and complicate the perception of conceptual and legal constructions included in this apparatus. This indicates a technical and legal deficiency and a lack of authority, giving rise to problems of both a methodological and a practical nature.

It was concluded that a promising direction for improving the conceptual apparatus of criminal proceedings is the maximum approximation of legal categories used by the theory of procedural law and the science of criminal procedure to legal concepts and their systems in the criminal procedural law.

Key words: *conceptual apparatus, category, court proceedings, judge, court, criminal proceedings.*

Стаття надійшла до редколегії 18 січня 2024 року